

De hemelse eenhoorn in de Zutphense kaarsenkroon

AARTJE BOS-OSKAM

Kunsthistorici staan verrast te kijken. Is er werkelijk een hemelse eenhoorn te zien in Zutphen? Tot dusver was van de eenhoorn geen enkele afbeelding bekend waarop hij te zien was in het hemels paradijs. Ook kende men geen uitbeelding van de scène dat het dier vanuit het hemels paradijs naar de aarde wordt gejaagd. Zelfs J.W. Einhorn heeft in 1970 in zijn lijvig proefschrift geen afbeelding van de hemelse eenhoorn vermeld.¹ En dan zou het dier nu in de Sint-Walburgiskerk zijn opgedoken? Toch lijkt dat inderdaad het geval als men de afbeelding in de kaarsenkroon legt naast de tekst van Konrad von Würzburg in *Die goldene Schmiede* uit circa 1275.

Die goldene Schmiede

Konrad von Würzburg, die actief was in het gebied rond Bazel en Straatsburg, schreef rond 1275 het gedicht *Die goldene Schmiede*.² In dit gedicht van tweeduizend regels bezingt hij Maria en prijst haar lof. Hij maakt hierbij een groot aantal vergelijkingen. Alle Mariasymbolen en titels van Maria zijn erin verwerkt. In regel 256 roept hij het beeld op van Maria die een opgejaagd dier beetpakt. Dat blijkt te zijn:

275 *des himels einhürne
der wart in daz gedürne
dirre wilden werlt gejaget*

In die doornige, wilde wereld, zegt de dichter, zocht de hemelse eenhoorn een zacht leger in de schoot van Maria. Vanaf regel 262 geeft de dichter dan een toelichting op het door hem gebruikte beeld. Hij bedoelt dat de *himeljeger* – waarmee hij God aanduidt – als een jacht-heer in de hemel zijn eniggeboren kind naar de aarde stuurde tot gewin, dat wil zeggen: tot heil, uit ware liefde:

262 *ich meine do der himeljeger,
dem untertän diu riche sint,
jagte sin einbornez kint*

265 *auf erden nach gewinne:
do in diu ware minne...*

Daarna legt hij het nog eens uit aan Maria:

269 *Christ Jesus, den din lip gebar
der leite sich in dine schoz
do des vater minne groz
in jagte zuo der erden*

Von Würzburg roept hier twee beelden op, die hij met elkaar verweeft. Het ene is van God de vader, die als een burchtheer, een jacht-heer in de hemel, jagers en honden in dienst heeft, en ze opdracht geeft de hemelse eenhoorn te verjagen uit de hemeltuin tot heil van de aarde. Het andere is van Christ(us) Jesus, die als de hemelse eenhoorn de hemel uitgejaagd wordt naar de doornige, wilde wereld en een veilige plek zoekt bij de schoot van Maria. Hij vergelijkt dat met hoe Christus uit haar lip, dat wil zeggen haar lijf, haar lichaam, geboren werd.³

1 J.W. Einhorn, 'Spiritalis Unicornis, das Einhorn als Bedeutungsträger', in *Literatur und Kunst des Mittelalters*, München 1998².

2 E. Schröder, *Die goldene Schmiede des Konrad von Würzburg*, Göttingen 1969².

3 Men stelde zich ook wel voor dat Jezus als ongeboren vrucht / als Christuskind met een aureool om het hoofd op een eenhoorn rijdend naar de juiste plaats op aarde gejaagd werd. Parallel hieraan was de voorstelling van het Christuskind dat door God de Vader in een lichtbaan, achter de duif van de Heilige Geest aan, uit de hemel naar Maria gestuurd werd. Zie A.S. Cavallo, *The Unicorn Tapestries at the Metropolitan Museum of Art*, New York 1998, 24.

En, legt de dichter dan uit, dat gebeurde allemaal uit ware minne van God, uit de grote minne van God de vader. Dit gegeven doet denken aan de bijbeltekst Joh.3,16: *Want alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een ieder die in Hem gelooft, niet verloren ga, maar eeuwig leven hebbe.*

Litigatio sororum

Op de achtergrond speelt de zondeval, het conflict tussen God en de mensen, dat ontstaan was in het paradijs en waarover verteld wordt op de eerste bladzijden van de Bijbel. Aan de hand van het allegorisch beeld van de jacht op de hemelse eenhoorn geeft de dichter weer hoeveel God van de mensen houdt en hoe Christus de schuld van de mensen verzoent. Daaromheen speelt de vraag: hoe kan God rechtvaardig zijn en tegelijk barmhartig? In de kerkelijke liturgie is dit thema verwerkt in de *litigatio sororum*.⁴ Dit thema heeft zowel in de literatuur als in de kunst veel sporen nagelaten. Waar bijvoorbeeld Gabriël met zijn vier honden is afgebeeld, blijken de namen van deze honden ontleend aan de *litigatio sororum*: Gerechtigheid, Waarheid, Vrede en Barmhartigheid.

Frappant is dat tot dusver geen uitbeelding van dit begin van de eenhoornjacht bekend was. Tot op heden! Want wat kunnen we nog steeds zien in de hemeltuin van friesdeel 3 van de Walburgiskroon boven de tekst SANCTUS MATHEUS?

Op afbeelding 1 zien we van rechts naar links een burcht waar een wacht voor de poort staat, wat wil zeggen dat de burchtheer thuis is.⁵ Naast de wachter stond

Afb. 1 (fries 3): De eenhoorn wordt verjaagd uit de hemeltuin. (foto: H.J. Wagenvoord-Spruijt)

vroeger een voetknecht, die met een lans een hond van een hinde afduwde. Deze hinde hoort dus geen last te hebben van een hond. Vervolgens zien we hinde en honden onder een mooie symmetrische boom met een zangvogeltje. Het is een vredige scène, die zich op de egale bodem van de hemeltuin afspeelt. Maar links in de hoek zien we dat de hemelse eenhoorn weggejaagd wordt naar de 'wilden werlt'. Het laat zien hoe sterk de iconografie van de Walburgiskroon verweven is met de kerkelijke traditie.

Allegorisch beeld

Rond 1400, in de tijd dat de kaarsenkroon gemaakt werd, bestond de traditie om Christus te vergelijken met een eenhoorn al minstens duizend jaar. Van het bestaan *an sich* van de eenhoorn ging men al eeuwen vóór Christus uit. In de christelijke traditie begon hij een rol te spelen via de vertaling in de derde tot tweede eeuw vóór Christus van het Oude Testament vanuit het Hebreeuws naar het Grieks en daarna rond het jaar 400 naar het Latijn. Zo werd de naam van het dier *re'em* op acht plaatsen via *monokeros* uiteindelijk vertaald als *unicornis*.⁶ Van oudsher meende men dat deze unicornis / eenhoorn twee belangrijke eigenschappen had. Hij was snel en trots, en heel moeilijk te vangen. Bovendien meende men dat hij met zijn hoorn kon zuiveren en genezen, heil brengen. Stak hij bijvoorbeeld zijn hoorn in een

4 Einhorn, 292.

5 A. Bos-Oskam, *De kaarsenkroon van de Sint Walburgiskerk, een Jeruzalemluchter als wegwijzer*, Zutphen 2006.

6 Num. 23,22 en 24,8; Deut. 33,17; Job 39,12 en 13; Ps. 22,22; Ps. 29,6; Ps.92,11; Jes. 34,7.

vergiftigde bron, dan kon men daarna veilig uit die bron drinken; met slijpsel van zijn hoorn kon men slangengif bestrijden en vergiftigde wijn zuiveren, enzovoort.

Van de kerkvader Basilius de Grote († 375) is al de uitspraak bekend over Christus als een eenhoorn, omdat Christus de kracht van God is, zoals de ene hoorn symbool staat voor de gemeenschappelijke kracht met de Vader.⁷ Ook de kerkvader Ambrosius († 397) vergeleek Christus met een eenhoorn in zijn vraag: *Wie is deze eenhoorn anders dan de enig geliefde zoon van God?* Dezelfde idee wordt rond 400 verwerkt in de eerste Latijnse vertaling van de Griekse *Physiologus*, een heel vroeg bestiarium. In deze vertaling wordt de eenhoorn als dier beschreven, en wordt toegelicht wat de morele en symbolische waarde van het dier is, namelijk dat het vergeleken kan worden met Christus, die de *spiritalis unicornis*, de geestelijke eenhoorn is. Daarmee wordt een allegorisch beeld opgeroepen. Deze allegorie wordt in de latere versies van de *Physiologus* en andere bestia-ria steeds verder uitgebouwd. De uitbeelding hiervan kreeg in de kunst de naam: mystieke eenhoornjacht.

In de Latijnse versies van de *Physiologus* werd sterk accent gelegd op het vangen en doden van de eenhoorn als verwijzing naar het lijden van Christus. Men beeldde aanvankelijk losse scènes uit. Het begon met de scène van de eenhoorn bij de schoot van de maagd. Al gauw werd daar Gabriël aan toegevoegd als boodschapper van God met een hoorn in zijn hand. In de versieringen van de versies uit de twaalfde eeuw zijn details te zien, als: de maagd, een jager geeft de eenhoorn een pijnlijke steek in de bil, een jager geeft de eenhoorn een dodelijke halssteek, een jager met hoorn, een voetknecht met lans, een heuvelachtig terrein, een

ridder te paard, een jager met een knots. Daarna komen er jachthonden bij. Deze figuren zijn ook in de fries van de kaarsenkroon terug te vinden.

Grenzen van de vergelijking

Zolang men losse scènes van de legende weergaf, had men geen enkel probleem met de uitbeelding. Dat is ook te zien in enkele bewaard gebleven bijbels en gebedenboeken, waar in de versiering bij de Annunciatie of de Geboorte een eenhoornscène is uitgebeeld. Men stuitte echter op problemen toen men de legende als een doorlopend verhaal wilde tonen en in een landschap wilde plaatsen. Met name het begin en het slot van de legende van de eenhoorn als allegorisch beeld voor Christus bleek moeilijk uit te beelden. Immers, de allegorie begint met een zinspeling op God de vader die zijn enige Zoon naar de aarde gezonden heeft om te lijden. En eindigt met het refereren aan het gegeven dat de Zoon na zijn sterven opstaat uit de dood, en terugkeert naar God de vader. Voorbeelden van oplossingen van deze problemen zijn te zien in de fries van de Walburgiskroon en op wandtapijten en altaarstukken vanaf circa 1400.

De eenhoorn in de Walburgiskroon

In de fries van de Walburgiskroon staat de uitbeelding centraal van Christus die in de gedaante van een eenhoorn met een 'hoorn des heils' door de Vader naar de wereld is gezonden om de mensheid van kwaad en zonden te 'helen'. Het gebeuren wordt in de fries van begin tot einde uitgebeeld aan de hand van de allegorie van de mystieke eenhoornjacht. De eenhoornscènes zijn uitgebeeld boven een letterfries met de namen van Jezus, Maria en de apostelen. In hoofdlijnen is het volgende te herkennen: boven de naam SANCTUS MATHEUS is te zien *hoe de eenhoorn door jachthonden uit de*

⁷ Cavallo, 21.

hemeltuyn wordt verjaagd. Boven de namen JHESUS MARIA is naast de burcht de poort te zien waardoor hij in de wereld komt. Iets naar links is te zien hoe hij bij de schoot van de maagd Maria zijn toevlucht zoekt, en direct moet lijden omdat een jager hem een pijnlijke bilsteek geeft (afbeelding 2).

Afb. 2 (fries 5): De eenhoorn bij de schoot van de maagd. (foto: H.J. Wagenvoord-Spruijt)

Op afbeelding 3 is te zien (boven S' BARTHOLOMEUS) hoe de eenhoorn al zijn nekharen opzet van angst en vervolgens een dodelijke neksteek krijgt van een jager.

Afb. 3 (fries 10): de angstige eenhoorn krijgt een dodelijke neksteek. (foto: H.J. Wagenvoord-Spruijt)

Zie afbeelding 4. Boven de namen S' SIMON S' JUDE lijkt nog een unieke scène uitgebeeld namelijk de *Nederdaling ter helle* als beeld van de Opstanding.⁸ Ook die scène is opvallend. Hij is geplaatst tussen twee panelen waarin aan de ene kant gejaagd en gevochten wordt, en aan de andere kant angstige dieren wegvlugten over grafkruisen heen. Er lijkt daar een slecht gebied uitgebeeld te zijn. In het hart van dat kwade gebied is de eenhoorn met de maagd te vinden.

Afb. 4 (fries 7): opnieuw de eenhoorn en de maagd. (foto: H.J. Wagenvoord-Spruijt)

In afbeelding 4 staan de maagd en de eenhoorn centraal. Naast hen blijkt een valkenier klaar te zijn met zijn jacht, en zit een geslonken roofvogel als een zangvogeltje hoog in een bloeiende struik.⁹ De scène is te zien boven de namen van de twee apostelen die doorgaans achteraan staan in de apostelrij en samen een naamdag hebben. Achter de namen van deze hekkensluiters is als vulteken een (levens)boom met twee sleutelgaten geplaatst. Nu de eenhoorn dit kwade gebied geopend heeft, kan het leven daar weer opbloeien. Links is een gimel afgebeeld, een soort zittende hond, die passanten een keuze voorlegt hoe ze verder willen gaan: wilt u blijven jagen en strijden met elk wapen, of wilt u uw handschoenen in dienst stellen van God en het spoor van de eenhoorn volgen, op weg naar de hemel?¹⁰ Kortom, met behulp van de allegorie van de eenhoorn is uitgebeeld hoe Christus door zijn lijden de mensheid met God verzoend heeft na de zondeval, en de hemel weer voor ieder open staat.

Variatie in uitbeelding

Vanaf circa 1400 zijn ook altaarstukken bevaard gebleven waarop de mystieke eenhoornjacht is afgebeeld. Een fraai voorbeeld uit circa 1400-1420 hangt in de Dom van Erfurt.

8 Bos-Oskam, 50.

9 In friesdeel 5 van de fries is deze vogel te zien als een enorm zware roofvogel op een linker tak van een boom. De tak buigt daar diep door onder zijn gewicht.

10 Wildeman en valkenier zijn hier niet meer aanwezig. Ze zijn voor het laatst gezien in 1942.

Afb. 5: Maria en de eenhoorn op een drieluik, Erfurt. (foto: auteur)

Afbeelding 5 laat een drieluik zien waarop Maria en de eenhoorn op haar schoot de centrale figuren zijn van het middenpaneel. Ze zijn afgebeeld in de *hortus conclusus*. Hoog boven die gesloten tuin is in een wolk God de vader afgebeeld, die zijn Zoon naar Maria zendt als een baby met een kruisje over de schouder en een tekstband in zijn handje: *descendi in ortum meum*. Verder staan Gabriël en zijn honden afgebeeld, en zijn engelen en heiligen te zien. Op de zijluiken is men echter niet verdergegaan met de allegorie, maar heeft men gewoon het bijbelverhaal uitgebeeld. Op het linkeraltaarluik is de Kruisiging te zien. Het rechterluik is verdeeld in twee panelen: op de onderste is de Nederdaling ter helle uitgebeeld en op de bovenste de Opstanding.

Er zijn ook tapijten bekend met afbeeldingen ontleend aan de mystieke eenhoornjacht. Beroomd is de incomplete set uit circa 1500 die hangt in de Cloisters in New York. Daarvan is de uitbeelding van het begin van de jacht niet meer aanwezig. Wel is het tapijt bewaard gebleven waarop de eenhoorn te zien is terwijl hij dood over de rug van een paard hangt, en zo naar het paleis van de jachtheer wordt gebracht. De conservator van de tapijten,

Cavallo, vraagt zich af of details in het tapijt verwijzen naar Pasen. In dat verband noemt hij de krans van eikenbladeren, die de dode eenhoorn om de nek heeft.

Van het tweede bewaard gebleven tapijt van deze serie – de eenhoorn en de maagd in de *hortus conclusus* – noemt hij als mogelijke verwijzing naar Pasen de afbeelding van een leeuw die brult om haar dode welpen tot leven te wekken, en van een pelikaan die haar jongen voedt met bloed uit haar eigen borst. Cavallo neigt dan sterk tot de conclusie dat er nooit een tapijt bestaan heeft waarop een uit de dood opgestane eenhoorn te zien was.¹¹

Tot nu toe lijkt de scène van de uitbeelding van de Nederdaling ter helle in de Walburgisfries de meest herkenbare uitbeelding van de Opstanding binnen dit kader.

Nog een ‘tier des himelriches hoch’

Konrad von Würzburg bezingt vanaf regel 1350 in *Die goldene Schmiede* naast de hemelse eenhoorn nog een ander hemels dier dat beeld staat voor Christus. Ook dat dier komt mogelijk voor in de fries van de Walburgiskroon. Het is een hert dat aangetrokken wordt door de zuivere bron Maria en als een hertenkalfje bij haar drinkt:

¹¹ Cavallo, 75.

1364 *ich meine got, der als ein hirz
wart, frouwe, bi dir niuwe:
dur dine reine triuwe
wart er junc als ein hindenkalb.*

Daarna legt de dichter uit wat dit beeld betekent in verband met de Drie-eenheid en hoe het daarbij ging om 'unser heil'.

Cavallo noemt een serie muurschilderingen die de hertog van Lorraine in 1524 liet aanbrengen in de grote zaal van het Palais Ducal in Nancy. Ook die serie had als onderwerp het leven van een hert van zijn geboorte tot de dood door jagers, als beeld van het leven van Christus van geboorte tot kruisiging. In de fries van de Walburgiskroon is tweemaal een hert afgebeeld (zie afbeelding 6 en 7).

*Afb. 6 en 7 (fries 8 en 2): het hert.
(foto: H.J. Wagenvoord-Spruijt)*

De eerste maal probeert het hert met vier bange jachthonden weg te rennen uit een gebied met grafkruisen. De tweede maal rent het, gevolgd door een hinde en vrolijke jachthonden, richting de hemelburcht. Die herten lijken vanuit deze traditie in de fries van de kaarsenkroon voor te komen en zouden dan beeld staan voor Christus. In het gebied van het dodenrijk kunnen het hert en de vier honden, die luisteren naar de namen Gerechtigheid, Barmhartigheid, Vrede en Waarheid, niet blijvend wonen. De dieren rennen vrolijk naar de hemelburcht. Bij deze laatste groep is ook de hinde afgebeeld, als

beeld van de ziel die naar God verlangt. Hert en hinde lijken in de fries van de kaarsenkroon een parallel beeld van het tweetal eenhoorn en valkenier.¹²

Datering als stoorzender

Bij de restauratie van de kaarsenkroon aan het einde van de twintigste eeuw heeft men opnieuw gekeken naar de datering van de kroon. Toen is gebleken dat de kroon ouder is dan tot nu toe gedacht werd. Men neemt nu aan dat er een relatie is tussen de aanschaf van de kroon en de kerkwijding in 1397 ter gelegenheid van het gereed komen van de bouw van de kapellenkrans van de Sint-Walburgiskerk.

De kaarsenkroon van de Sint-Walburgiskerk is dus ouder dan in de literatuur tot dusver is vermeld. Zo heeft Einhorn in *Spiritualis Unicornis* nog het jaar 1433 genoemd. E.H. ter Kuile heeft in *De monumenten van geschiedenis en kunst*, 1958, wel gewezen op de kleding van de figuren in de fries en aan de hand daarvan geschat dat de kroon uit het begin van de vijftiende eeuw dagtekt. Maar het gekke is dat men doorgaans over de kroon bleef spreken zijnde vijftiende-eeuws. Daardoor leek hij minder interessant. Er bestaan immers heel veel vijftiende-eeuwse eenhoornvoorstellingen.

De nieuwe, nauwkeuriger datering maakt deze uitbeelding van de eenhoornlegende voor kunsthistorici veel interessanter. De fries lijkt het oudste voorbeeld van een uitbeelding van de mystieke eenhoornjacht in een doorlopend beeldverhaal. Bovendien lijken begin en slot van de uitbeelding nog aanwezig. Het belang daarvan reikt tot ver over onze landsgrenzen. Alle andere verwante uitbeeldingen, zoals op tapijten en altaarluiken, zijn van later datum. Voor breder onderzoek is de kaarsenkroon nog een onontdekt juweel met intrigerende details.¹³

¹² Voor valkenier: Bos-Oskam, 43.

¹³ A. Bos-Oskam, 'Walburgiskroon is van Europees belang', in *Zutphen*, 1-2007, 3-9.